

Tənqidi realizm və romantizm epoxası

Abbas Səhhətin yaradıcılığı türkçülük və ümmətçilik kontekstlərində

Təyyar Salamoglu

Filologiya elmləri doktoru, professor
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
E-mail: tayyarsalamoglu@gmail.com

Annotasiya. Məqalədə A.Səhhət yaradıcılığı sənətkarın dünyagörüşü kontekstində elmi təhlil müstəvisinə gətirilir. Şairin dini və dünyəvi təhsilə münasibəti şərh edilir. Milli özünüdərkin formalaşmasında hər iki təhsil sisteminin rolunu əhəmiyyətli hesab etməsi əsaslandırılır. Bu əsasda sənətkarın maarifçi dünyagörüşündə dini inancın yerinə aydınlıq gətirilir. Əsaslandırılır ki, A.Səhhət milli inkişafda, özünüdərkdə və özünütanımadada türkçülüklə bərabər, ümmətçiliyə də mühüm yer ayırır.

Məqalədə “millət”, “türk milləti” anlayışları ilə bərabər, “İslam” anlayışının da A.Səhhət şeirindəki poetik mənalandırmalarının mahiyyətinə nüfuz edilir. Əksər şeirlərində “İslam” sözünün “millət” yox, “ümmətçilik” məzmununda işləndiyi vurğulanır. Çoxsaylı poetik nümunələr əsasında sübut edilir ki, A.Səhhət yaradıcılığında millət sözünün milli özünəməxsusluq zəminində dərk və poetik ifadəsi artan xətlə gedir və mənsub olduğumuz toplum öz adı ilə – türk milləti adı ilə çağırılır. Şair türklüyü və türkçülüğü şərtləndirən əsas atributları bədii təhlilin mərkəzinə çəkir və onların poetik təfsirini verir.

Açar sözlər: millət, türkçülük, özünüdərək, sənətkar dünyagörüşü, kontekst

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 04.12.2024; qəbul edilib – 16.12.2024

The Creative Work of Abbas Sahhat in the Context of Turkism and Ummah-ism

Tayyar Salamoglu

Doctor of Philological Sciences, Professor
Azerbaijan State Pedagogical University
E-mail: tayyarsalamoglu@gmail.com

Abstract. This article presents an academic analysis of Abbas Sahhat's work, focusing on the worldview expressed in his poetry. It examines the poet's perspectives on religious and secular education, emphasizing the importance he places on both educational systems in fostering national self-awareness. Within this framework, the role of religious belief in the poet's educational worldview is clarified. It is argued that Abbas Sahhat gives prominence not only to Turkism but

also to the concept of Ummah (community of believers) in the context of national progress, self-recognition, and self-identity.

The article delves into the meanings of terms like “nation” and “Turkish nation,” as well as the poetic interpretations of “Islam” in Abbas Sahhat’s work. It is highlighted that in most of his poetry, the term “Islam” is used in the sense of Ummah-ism rather than as a synonym for “nation.” Through numerous poetic examples, it is demonstrated that the poet’s understanding and poetic expression of the concept of nation increasingly focus on unique national identity, and the community we belong to is explicitly called the Turkish nation. Abbas Sahhat places the essential attributes that define Turkishness and Turkism at the center of his literary analysis, offering their poetic interpretations.

Keywords: nation, Turkism, self-recognition, master’s worldview, context

Article history: received – 04.12.2024; accepted – 16.12.2024

Giriş / Introduction

XX əsr Azərbaycan romantizminin altı böyük nümayəndəsindən biri Abbas Səhhətdir (Milli romantizmin böyük nümayəndələrinin sayı elmi ədəbiyyatlarda adətən dörd göstərilir. Bizə elə gəlir ki, bu sıraya C.Cabbarlı və Ə.Cavadın adlarının da əlavə edilməsinin vaxtı çoxdan çatmışdır).

Romantizmin əsas estetik prinsiplərinin yaradıcılıqlarında bədii əksi baxımından bir araya gələn və milli romantizm cərəyanını yarananların hər biri, o cümlədən A.Səhhət fərdi yaradıcılıq üslubu ilə seçilən sənətkardır.

Əsas hissə / Main Part

Şair haqqında xatirələrdə A.Səhhətin İslam dininin tarixinin çox dərin bilicisi olduğu haqqında söhbət gedir. C.Cəbrayılbəylinin “Abbas Səhhət (Mirzə Abbasqulu)” adlı xatirə yazısındakı aşağıdakı mülahizələr diqqətimizi xüsusi şəkildə çəkir: “Səhhət məsələləri izah etməyə başlarkən əvvəlcə Məhəmməd peyğəmbərin, sonra xəlifələrin hansı qəbilədən olduqlarına dair ətraflı məlumat verdi. Bunlardan hər birinin atasının, hətta anasının hansı ailədən olduğunu, ata-analarının adlarını, kimin necə qohum olduğunu izah etdi. İslamın zühuruna, Məhəmmədin, hətta ilk xəlifələrin xarakteristikasına dair çox maraqlı məlumat verdi. Bu məlumatdan təfriqənin səbəbləri və daha sonra bu ixtilafın necə qızıqdırılması, taxt-səltənət davasına çevrilməsi mənə aydın oldu” [6, s.240].

C.Cəbrayılbəyli A.Səhhətin İslam dininin tarixini mükəmməl bildiyini etiraf etsə də, şairin “islam sxolastikasına... nifrət etdiyi”ni də vurğulamağı unutmur. Etiraf olunanla ona verilən şərh bir-birini təsdiq etmir və xatirə müəllifinin yaşadığı dövrün tələbinə uyğun olaraq ikili standartlarla çıxış etmək məcburiyyətində qalmasını göstərir. Ümumiyyətlə, qeyd edək ki, XX əsrin əvvəllərinin sənətkarlarının dini dünyagörüşlərinin nəinki ikiüzlü, hətta çoxüzlü standartlarla dəyərləndirilməsi sovet dövrü ədəbiyyatşünaslığımız üçün dominant prinsip kimi götürülə bilər. Ən ağırlı hal isə odur ki, bu baxış sistemi inersial olaraq müstəqillik dövrü ədəbiyyatşünaslığında da davam etdirilir. Qəribdər ki, romantiklərin yaradıcılığını daha çox romantizmin estetikası mövqeyindən şərh edən, ideoloji yozumlardan uzaq olmağa çalışan tədqiqatçı kimi tanıdığımız V.Osmanlı da onların yaradıcılığını dini inanc sistemindən uzaq tutmağa çalışır. O yazır: “İrəlində göstərdiyimiz kimi romantiklərin dinə müraciəti dövrün ideologiyasının izlədiyi “dini təbliğ etmək”dən, “dindar”lıqdan, “fanatizm” ünsürlərindən, hətta “ateizm”dən uzaqdır. Din bir düşüncə növü, tarixi gerçəklik kimi gərək olur. Romantiklərin dinə münasibəti və marağı elmi münasibət olmayıb, yalnız

sənət marağıdır. Məqsəd, dinin imkanlarından sənətdə istifadə idi” [5, s.350]. Tədqiqatçının bu fikirləri sovet dövrünün ədəbiyyat siyasətindən irəli gələn mülahizələrdən ibarətdir.

A.Səhhətın İranda bir müddət dini təhsil aldıqdan sonra dünyəvi təhsil – tibb təhsili almağa çalışmasını onun ədəbiyyatşünaslıqda xüsusi vurğulandığı kimi, dini təhsilin “puçluğu” qənaətinə gəlməsi kimi yozmaq olarmı? Yox, olmaz. Artıq məlumdur ki, XX əsrin əvvəllərində milli mühitdə “Bizə hansı elmlər lazımdır: elmi əbdanmı, elmi ədyanmı?” sualı ətrafında ciddi müzakirələr getmiş, mübahisələr olmuşdur. Ə.Hüseynzadə məqalələrinin birində bu məsələyə münasibət bildirərək yazırdı: “Axund həzrətləri, biz oylə zənn edirik ki, bizə ülumun kəffəsi eyni dərəcədə lazımdır: həm ülumi-diniyyə, şəriyyə və ruhaniyyə, həm riyaziyyat və təbiyyat kimi ülumi-müccərridə və cismaniyyə!” [2, s.124].

A.Səhhət də eynilə Ə.Hüseynzadə kimi düşünürdü və onun İranda iki tipli təhsil alması “bizə ülumun kəffəsi eyni dərəcədə lazımdır” qənaətindən çıxışı ilə bağlı atdığı addımın nəticəsi idi. A.Səhhət yenə də eynilə Ə.Hüseynzadə kimi İslam ruhanilərinin “elm və təhsil” deyəndə ancaq dini elmlərin öyrənilməsi və təhsili ilə kifayətlənməyi təbliğinə qarşı çıxır, həm dünyəvi, həm də dini təhsil və elm olmadan milli tərəqqinin mümkünsüzlüyü mövqeyindən çıxış edirdi:

*Ulumi-diniü dünya kəsbinə məmur ikən bizlər,
Fəqət bir elmi-din əxz etməyə xalq iktifalanmış.*

A.Səhhət bütün yaradıcılığı boyu maarifçi dünyagörüşündən çıxış etmişdir. Lakin maarifçi dünyagörüşü onun Allah sevgisinin bütövlüyünə, yaxud, əksinə, şairin dini inancı onun maarifçi mövqedən çıxışına mane olmamışdır. A.Səhhətın “Tohid” (Tövhid) həqiqətinə inancı sarsılmazdır:

*Acizəm dərk-i-sirri xilqətdən,
Kimdir aqah olan həqiqətdən?...
Varlığın gün kimi nümayandır,
Buna hər zərrə faşi-burhandır...
Gərçi dərk etmərik həqiqətini,
Görürük leyk şani qüdrətini.*

A.Səhhət “Tohid” həqiqətlərini bəsirət gözü ilə dərk etməyin tərəfdarı idi və bu həqiqətlər sırasında dini elmlərlə bərabər, dünyəvi elmləri də öyrənməyin İslam həqiqətlərinə uyğun olması mövqeyindən çıxış edirdi. Necə ki, Ə.Hüseynzadə Məhəmməd peyğəmbərin “Çində də olsa, elmi ara” hədisinə istinad edərək sübut edirdi ki, “bu kəlami-şərifin cümləsində elm ələlümüm elmdir! Sadə elm şəriət olsa idi Çinə qədər təhsilə gedək deyilməzdi!” [2, s.125]. Bu, XX əsrin əvvəllərində fəaliyyət göstərən Azərbaycan maarifçi realistlərinin də, tənqidi realistlərinin də, romantiklərin də dünyagörüşünün tərkib hissəsi idi. A.Səhhətın da millətə üzünü tutaraq “təriqi-hünərü elmə rəvan ol!” deməsi onun maarifçi dünyagörüşündə dini inancın əhəmiyyətli mövqeyini aşkarlamaq baxımından səciyyəvidir:

*Qəflət yetər, aqahi-təqazayi-zaman ol!
Hali-vətəniü milləti gör, aşkfəşan ol!
Cəhd eylə तरीqi-hünərü elmə rəvan ol!*

Romantik şairin şeirlərində çox mühüm yer alan “millət” sözü ilə yanaşı işlənən “islam” anlayışının da həqiqi məzmununa aydınlıq gətirməyə ehtiyac vardır. Çünki XX əsr sənətkarlarının yaradıcılığına verilən şərhələrdə bu anlayışlar bir qayda olaraq bir-birinə qarşı qoyulur, çox vaxt da milli mənsubluqla dini mənsubiyyətin qarışdırılması, millət anlayışının düzgün dərk edilməməsi və yaxud dünyagörüşü ziddiyyəti və yaxud məhdudluğu kimi izah olunur. Elmi ədəbiyyatda panislamistlərin “dini etiqadı milliyyətin əsas əlamətlərindən biri kimi səciyyələndirməsi” fikri [1, s.118] irəli sürülür, digər tərəfdən, “nə islamçılıq, nə də türkçülük romantiklərin heç birində sistemli

dünyagörüşü olmamışdır” [1, s.118] qənaətindən çıxış edilir. Eyni zamanda, təkzibedilməz ədəbi faktlar onları belə bir qənaətə gətirirdi ki, “1905-1906-cı illərdə onun da (A.Səhhət – T.S.) bəzi şeirlərində islamçılıq görüşünün mənfi təsirləri var idi”.

Halbuki A.Səhhət yaradıcılığında islamçılıq mövqeyindən çıxış çox əsaslı bir yer tutur. Şairin islam mövqeyindən çıxışı, ümmətçilik məsələsinə xüsusi önəm verməsinin mahiyyəti son tədqiqatların birindəki bu bəsit izahdan daha mürəkkəb səciyyə daşıyırdı. V.Osmanlı Hadı romantizmində məsələnin bu tərəfini şərh edərkən yazırdı: “Millət”in yerində və mənasında bəzən “islam” sözü gəlirdi. Ümumiyyətlə, o dövrün lüğətində “millət” mənasında “islam”ın işləndiyi bəllidir” [5, s.102]. Etiraf edək ki, “millət” və “islam” anlayışlarının sərhəddini A.Səhhət şeirində ayırmaq o qədər də asan deyil və məsələyə həssas münasibət tələb edir:

*Bir eylə təfəkkür, necə gör xar olub islam,
Ənvai-bəlayaya giriftar olub islam,
Biizzətü bihörmətü biar olub islam,
Ancaq quru bir ada nigahdar olub islam.
Milliyyəti yad eyləyin, ey millət-naci!
Pək təhlükəli xəstədir islam məzaci!*

Təkcə bu şeir kontekstindən çıxış etsək, “millət” anlayışının dini mənsubiyyətə bərabər tutulduğunu düşünmək olar. Ancaq məsələnin mürəkkəb məzmunu A.Səhhət şeirinə kompleks şəkildə yanaşmanı tələb edir. Fikrimizcə, “Nidayi-millət, yaxud amali-vətənpərvəranə” şeirindən fərqli olaraq “Fəryadi intibah, yaxud amali-vətənpərvəranə” şeirində “islam”ın “millət” anlayışı kontekstində yox, “ümmətçilik” anlayışı kontekstində işləndiyini sezmək o qədər də çətin deyil:

*Ayıl, ey ümməti-mərhumə, ayıl!
Ayıl, ey milləti-məzlumə, ayıl!*

– misralarında, yaxud aşağıdakı misralarda:

*Xaricilər qabağa düşdü tamam,
Nə yaman günlərə qaldı islam.
Haləti-nəzə yetişmiş millət,
Məhv, nabud oluyor bu ummət.*

Aşkar görünür ki, “ümmət” anlayışının poetik leksikona daxil edilməsi “islam”ı “ümmətçilik” məzmununda dərk eləməyi, digər tərəfdən isə ümmətçilikdə millətin yerini dəqiq təsəvvür etməyi, onları bir-birinə bağlayan cəhətləri başa düşməyi hədəf seçir.

A.Səhhət yaradıcılığında millət anlayışının milli özünəməxsusluq kontekstində dərk və poetik ifadəsi artan xətlə gedir. “Zəhmət çəkmə” satirasının bu mənada daha təfərrüatlı təhlilinə ehtiyac yaranır. Yeri gəlmişkən, onu da qeyd edək ki, “Əsərləri”nin 1975-ci il nəşrinin birinci cildində “Kəlniyət satiraları” və “Taziyanələr” başlığı altında verilmiş şeirləri A.Səhhət poetik yaradıcılığında romantik əsərlər, uşaq şeirləri, tərcümələri ilə bərabər satiranın da mühüm mövqeyindən danışmağa imkan verir. Poeziyasının bu istiqaməti ilə onu Sabir ədəbi məktəbinin nümayəndəsi kimi dərk edə bilərik. Xüsusən, Sabirin bir çox davamçılarından fərqli olaraq A.Səhhət satiralarında inkar pafosu ilə bərabər, təsdiq pafosunun da diqqəti cəlb edəcək dərəcədə yer alması Sabir-Səhhət əlaqələrinin sərhədlərinin genişliyi haqqında təsəvvür yaradır. Sabir satirasında olduğu kimi, Səhhət bu əsərində də satirik tipin monoloqu dialoji xarakter daşıyır. Aşağıdakı misralara diqqət yetirək:

*İki gözüm, millətçün zəhmət çəkib çalışma,
Yanıb millət oduna pərvanə tək alışma...*

*“Ana dili gərəkdir”, nahaq yerə bəhs açma,
Biz məhv olmaq istərik, yoldaşlıqdan heç qaçma.*

Aşkar görünür ki, satirik tipi danışdıran, onu narahat edən cəmiyyətdə milli özünüdərək istiqamətində gedən işlərdir. Milli ideoloqların, millətin ziyalılarının milli varlıq, milli özünəməxsusluq, onun atributları, milli həmrəylik haqqında çağırışları, təbliğatı Səhhətin satirik qəhrəmanının da qulağına çatır. O, bütün bu proseslərin cəmiyyəti irəli aparan gücünü dərk etməsə də, bu prosesə qarşı özünün dar, şəxsi mənafeyə, yüngül həyat tərzinə hesablanan mənafeyini qoysa da tərəqqiyə gedən yolun dönməzliyi haqqında təsəvvürlər oxucu düşüncəsində özünə yer etmək imkanı qazanır. “Ana dili gərəkdir” nahaq yerə bəhs açma” çağırışı satirik tipin cəmiyyətdə gedən mütərəqqi proseslərin get-gedə artan gücü qarşısında geri çəkilməyi günün uzaqda olmadığını göstərir. Bu, sözün həqiqi mənasında, milli düşüncəyə Sabiranə tərzdə təsir yoludur. Ancaq bu zəmində Səhhət-Sabir əlaqələrinin ayrıca bir tədqiqatın mövzusu olması zərurətini vurğulayıb satirada millət anlayışının məzmununu açan məqamlara diqqət yetirək. Satiranın ayrı-ayrı bəndlərində yer alan: “Nə gərəkdir türk dili, canım, gözüm bizlərə?”, “Ana dil gərəkdir”, nahaq yerə bəhs açma!”, “Çox eyibdir türk adın bizə daim daşımaq”, “Ana dili, qardaşım, bizə mütləq zərərdir”, “Türk dililə tərəqqi etmək bizə məhaldır”, “Qövmiyyəti rədd edib, milliyyəti atalım” kimi misralarda mənsub olduğumuz toplum öz adı ilə – türk milləti adı ilə çağırılır, milli mənsubluğun əsas atributu olan dil məsələsi önə çəkilir, “türk dili”ndən ana dili kimi söhbət açılır, milli özünütanımadə, özüntəsdiqdə onun yeri işarələnir, bu uğurda mübarizənin vacibliyi təhlil predmeti olur. Türklükdən “qövmi” mənsubluq kimi bəhs edilir. Yaxud “Nitqi-mənzum” şeirində məsələnin qoyuluşu türkçülüyn milli mənsubluq kimi, müsəlmanlığın dini mənsubiyyət kimi dərk edilməsinə heç bir şübhə yeri qoymur:

*Türk oğlu, müsəlman balası cahil olarmı?
Billah, belə eybi daşımaq xeyli girandır.*

A.Səhhət bütün yaradıcılığı boyu “türk oğlu”nun taleyini “müsəlman balası”nın taleyindən ayırmır. Şair “türk oğlunu”n özünü təkcə milli mənsubluğunda dərk etməsini milli taleyin qarantı kimi kifayət hesab etmir, müsəlman kimi də – ümmətçilik kontekstində özünüdərək də milli tərəqqinin əsası sayır.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ziyalılarının, sənətkarlarının türkçülüynü və islamçılığı təbliğini dini mənsubluğun milli düşüncəyə və varlığa qarşı qoyulması, yaxud milli özünüdərkin zəifliyi, ya heç olmaması kimi başa düşmək olarmı? Onların islam dinini və müsəlmançılığı təbliğini milli mənsubiyyəti dini mənsubiyyətdə axtarmaları, “dində milliyyət” axtarmaları (Ü.Hacıbəyov) kimi başa düşmək olarmı? Başqa sözlə, müsəlman xalqlarının mədəni-mənəvi birliyi kimi yaranan, lakin sovet dövrünün siyasi-tarixi və ədəbiyyatşünaslığa dair tədqiqatlarında panislamizm damğası vurulan bu hərəkətdən romantiklərin “Azərbaycan ictimai-siyasi fikrinə tamamilə yabançı olduğundan, milli mədəniyyətin inkişafına mane olduğundan, zərər verdiyindən” [1, s.119] səciyyəli söz açmaları haqqında fikirlərlə razılaşmaq olarmı?

Nərimanovun məqalələrindən birindəki aşağıdakı fikrə diqqət yetirək: “Ümummüsəlmanlar üçün müqəddəs bir məslək həqiqəti-islam nə olduğunu bilməkdir. Müdam tərəqqi, müdam gərmiş ilə mübarizə və haman mübarizənin vasitəsilə tapılmış gizli xəzinələri insanlar üçün meydana gətirmək, yəni insaniyyətə xidmət bundan ali və müqəddəs bir məslək, bundan artıq qüvvətli bir nicat yolu olmaz. Fəqət bir dinə qulluq edən bir çox tayfaların özlərinə məxsus məsləkləri ola bilər. Çünki din bu tayfaları bir nöqtədə birləşdirirsə, hər bir tayfaya məxsus bir çox adətlər həmin tayfaları bir-birindən ayırır. Ona binaən hər bir tayfa və millətin məxsus bir məslək, bir ideal dalınca yerləş etməyi təbiidir” [4, s.375]. Nərimanov bu müləhizələrində dini birlikdə hər bir millətin özünəməxsus yerini ayırır. O, “həqiqəti-islami” dərk etməyin yolunu, başqa sözlə, millətlərin bir din ətrafında həqiqi birliyinin, ümummüsəlman birliyinin milli özünüdərkdən keçməsinə nəzərə çatdırır.

“Milli özünüdərk yoxdursa, ümummüsəlman birliyi də yoxdur” qənaətindən çıxış edir. Fikrimizcə, realistlərin də, romantiklərin də milli özünüdərk uğrunda mübarizəsi bu kontekstə hesablanır. Onların “millətin pişvası” ilə “ümmətin rəhnüması”nı (Sabir), “türk oğlu” ilə “müsəlman balası”nın taleyini (Səhhət) eyni müstəviyə çıxarıb, çıxış yolu axtarmaları bu strateji məqsəddən güc alır. Məhz bu müstəvidə Hadinin məşhur:

*İmzasını qoymuş miləl övraqi həyatə,
Yox millətimin xətti bu imzalar içində*

– misraları həm romantik, həm də realist sənətkarlar üçün mübarizənin proqram-müddəası kimi çıxış etmək hüququ qazanır.

A.Səhhətin yaradıcılığında “türklük”, “islamlıq” məsələsinə ədəbiyyatşünaslığın verdiyi şərhlər çox vaxt oxucunu çaşdırır, əsərin (əsərlərin) ideya-məzmununu nəinki başa düşməyi çətinləşdirir, hətta bəzən tamam əks mövqedən şərhlər verilir.

*Türklük, islamlıq iddiasilə
Öz dilin bilmək istəyən yoxdur.
Əcnəbi ruhunun havasilə
Vətənin, millətin sevən yoxdur. [1, s.119]*

Bu misralar A.Səhhətin “Bəradərim Firidun bəy Köçərli cənablarına” mənzum məktubundandır. Şeirdəki “türklük, islamlıq iddiasilə” misrasında milli mənsubiyyətlə dini mənsubiyyətin qarışdırılması, ictimai süurun aşağılığı üzündən onların qarşı-qarşıya qoyulması, islamlığa daha artıq önəm verilməsindən söhbət gedir. Dini mənsubiyyətin milli mənsubiyyət kimi qavranılması məsələsi qoyulur. “Quran-Kərim”in dili kimi ərəb dilinə (olsun ki, həm də fars dilinə) daha çox meyil edilməsi, mollaxanalarda, mədrəsələrdə əsasən bu dillərin öyrənilməsinə üstünlük verilməsi nəzərdə tutulur. “Öz dilini bilmək istəyən yoxdur” misrası bizə bu məzmunu açır. Mollaxana və mədrəsələrdə Şərq klassiklərinin əsərlərindən dərs kitabları kimi istifadə edildiyini və bu kitabların da ərəb, fars dillərində olduğunu nəzərə alsaq, məsələnin mahiyyətini daha dəqiq təsvir etmək olar. A.Səhhət, əlbəttə, nə fars, nə də ərəb dilinin öyrənilməsinin əleyhinə deyildi. Qurani-Kərimin, bütövlükdə İslam elmlərinin və müsəlman mədəniyyətinin bu dillər vasitəsi ilə mənimsənilməsinə də çox yaxşı bilirdi. Özü də hər iki dili məhz bu məqsədlə öyrənmişdi. A.Səhhət ana dilinin – türk dilinin ərəb-fars dilləri ilə qarşı-qarşıya qoyulmasından, ana dilinə bu kontekstdə xor baxılmasından şikayətlənirdi. Həmin bənddən sonra gələn misralar A.Səhhətin “türklük”ü pantürkizm kimi yox, milli mənsubiyyət kimi başa düşdüyünü, türk dilini ana dili kimi qavradığını, bu kontekstdə milli mühitə ötürmək istədiyini, lakin kifayət qədər müqavimətlə qarşılandığını önə çəkir, mahiyyətcə, milli ictimai şüurun, milli özünüdərk zəifliyindən söhbət açır:

*Burda dərs verdim beş-on ildir,
Deyirəm hər zamanki, qeyrət edin,
Türk dili bir gözəl, şirin dildir,
Onu öyrənməyə həmiyyət edin.
Etməyir kimsəyə sözümlə təsir,
Oluram gündə bir sayaq dilgir.*

“Əcnəbi ruhumun havasilə” misrasının da “türklük”, yaxud “islamlıq”la heç bir əlaqəsi yoxdur. “Əcnəbi millətlər”, “əcnəbi ruhu” anlayışları Qərb dünyasını, milli mühitdə qərpbərəstliyin kor-koranə yayılmasını və çoxalmasını nəzərdə tutur.

Qərbə meyil A.Səhhətin özündə də var idi. Lakin onda bu meyil Qərb mədəniyyətini öyrənmək və milli mühitdə yaymaq və ədəbi inkişafa təsir etmək məqsədi daşıyırdı. Ancaq “Məğrib günəşləri”nin müəllifi Qərb ruhunun milli ruhu əvəz etməsinin tərəfdarı deyildi. Qərbi kor-koranə

təqlidin tərəfdarı deyildi. Lakin milli mühitdə o, bu meyili görür və bundan narahat olurdu. Şair öz məqalələrində Qərb ədəbiyyatını milli ədəbiyyata yuxarıdan aşağı baxmaq ruhunda öyrənməyin qəti əleyhdarı kimi çıxış edir və yazırdı. “Bu yeni əmələ gələn qospodinlərdən nə qədər tanıyıram ki, evlərində yüz cildlərlə Avropa ədəblərinin asarı bulunduğu halda, bir vərəq də olsun türkcə yazı bulunmaz...Hər şeydə Avropa adabını, əxlaqını təqlid edirik, bəs millətpərvərliyi, insanpərvərliyi neçin onlardan götürməyirik” [3, s.247].

Bu sözlər:

*Əcnəbi ruhunun havasilə
Vətənin, millətin sevən yoxdur*

– misralarının publisistik dildə təfsiri kimi qəbul edilə bilər və şairin məqsədini tamamilə aydınlığa çıxarır.

A.Səhhətin “Sabir”, “Qara xəbər”, “Sabirin tərcümeyi-halı”, “Müqəddimə”, “Bir iki söz”, “Edadi məktəblərdə milli tərbiyə”, “Məktəblərdə ana dili”, “Sovqat” oxucularına”, “Nəğmə və musiqinin məktəblərdə əhəmiyyəti”, “Millət məclisi” kimi ədəbi-tənqidi və publisist məqalələrində millətin taleyi, onun tərəqqisini şərtləndirən amillər, bu uğurda mübarizənin hər bir vətəndaş ziyalının işi olması zəruriliyindən dönə-dönə söhbət açılır. Bu məqalələrdə şairin mənsub olduğu millətin taleyi və yolu dünya xalqları, müsəlman millətləri, hətta türk xalqları ilə müqayisə kontekstinə çıxarılır, milli özünəməxsusluğu şərtləndirən atributlara münasibətdə qarşılaşdırmalar aparılır, millət kimi qarşımızda duran təxirəsalınmaz vəzifələrdən söhbət açılır. Milli yaddaşımızın tarixi kimi qavradığı ədəbiyyatımızın taleyindən bəhs edilir, türk, hətta Qərb və Şərqi xalqları ədəbiyyatı ilə konkret müqayisələr aparılır.

Nəticə / Conclusion

Nəticə olaraq demək olar ki, əsərlərində onun “türk qövmünün istedadı”, Sabirin simasında “Azərbaycan ədəbiyyatında ən əvvəl yeni bir cığır” açılması, yaradıcılığının Azərbaycan ədəbiyyatına xidmət baxımından dönə-dönə dəyərləndirilməsi, onun İran şairləri, türk şairləri ilə müqayisəyə cəlb edilməsi, tarixən bu xalqlar arasındakı tarixi münəqişələrdən ürəkəğrısı ilə bəhs edilməsi, millətlərin milli özünüdərk uğrunda, milli varlığın təsdiqi uğrunda çarpışması, bizim isə bu yoldakı ləngliyimiz, milli taleyin bu mübarizənin önündə getmək zərurətindən çox asılılığı, milli mənsubluğun atributu kimi ana dilimizə həssas münasibətin vacibliyi, bu istiqamətdə qonşu xalqlarla müqayisədə çox geri qalmağımız, “nə etməli” olduğumuzun təhlil müstəvisinə çıxarılması və s. və i. mələsələr şairin milli mənsubluq anlayışına birmənalı məzmun verir və bizə onu millət uğrunda mücadilə hərəkatının öncüllərindən biri kimi qavramağı təlqin edir. Həmin “təlqin” A.Səhhət şeirinin bütün istiqamətlərinin bu nəcib məqsəddən qidalandığını və ancaq bu zəmində düzgün dərk ediləcəyini işarələyir.

Ədəbiyyat / References

1. Cəfər, M. Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm. – Bakı: Azərb. SSR EA nəşr., 1963.
2. Hüseyinzadə, Ə. Seçilmiş əsərləri. – Bakı: Şərqi-Qərb, 2007.
3. Məmmədov, M. Azərbaycan ədəbi tənqidi. Müntəxabat. – Bakı: Tural-Ə NPM., 2002.
4. Nərimanov, N. Seçilmiş əsərləri. – Bakı: Lider, 2004.
5. Osmanlı, V. Azərbaycan romantizmi. İki cildə, II cild. – Bakı: Elm, 2014.
6. Səhhət, A. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, II cild. – Bakı: Azərnəşr, 1976.

Творчество Аббас Саххата в контексте тюркизма и умматизма

Тейяр Саламоглу

Доктор филологических наук, профессор

Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

E-mail: tayyarsalamoglu@gmail.com

Резюме. В статье творчество А.Саххата выведено на уровень научного анализа в контексте мировоззрения художника. Комментируется отношение поэта к религиозному и светскому образованию. Роль обеих образовательных систем оправданно считать важной в формировании национального самосознания. На этой основе просвещенное мировоззрение художника заменяется религиозной верой. Обосновано, что А.Саххат отводит важное место умматизму наряду с тюркизмом в национальном развитии, самосознании и самоидентификации. Наряду с понятиями «нация» и «тюркская нация» в статье проникает сущность поэтических значений понятия «ислам» в поэзии А.Саххата. В большинстве его стихотворений подчеркивается, что слово «ислам» употребляется в контексте «умматизма», а не «нации». На основе многочисленных поэтических примеров доказывается, что в творчестве А.Саххата возрастает понимание и поэтическое выражение слова «нация» на основе национального самосознания, а общество, к которому мы принадлежим, именуется тюркской нацией. Это название он дает в поэтическую интерпретации.

Ключевые слова: нация, тюркизм, самосознание, художественное мировоззрение, контекст